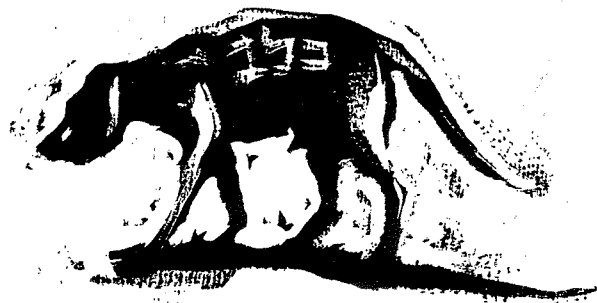

מסה על הכלב בלק מ"תמול שלשום"

הכלב בֶּלֶק מתמול שלשום של עגנון הוא מן הדמויות הגדולות של חיות מואנשות בספרות, ממינס של פנג הלבן של גיק לונדון, או במבי של פליקס סאלטן או סוסתו של מנדלי מוכר ספרים שלנו. יש לו בספרותנו אפילו בן או נכד בדמותו של הכלב המומחה לספרות, בעל המונולוג האחרון במהדורה בתרא של קנטטת הגירושין לא"ב יהושע.

אם לא זכה בלק לאותה בולטות שהוא ראוי לה, הרי זה כנראה משום שיוצרו גזר עליו להיות לדמות-משנה ברומן שיש לו גיבור ראשי משלו הלא הוא יצחק קומר הנקרע בין שני עולמות. אבל לאמיתו של דבר, בלק עלה תחילה במחשבה כגיבור לעצמו, כפי שידוע לנו מעדותו של עגנון, במכתב אל פטרונו ומו"לו שלמה זלמן שוקן מיום 7.5.1931: "יש בידי שלשה סיפורים נאים שיחזיקו בהוצאה שלנו בערך ט"ו גליונות. שם האחד הכלב מעשה מלפני עשרים שנה, ושם האחר תחילה וסוף כעין המשך של אותו מעשה.."

בפרסומים מוקדמים של חומרים ונוסחים ראשונים מתוך **תמול שלשום** הפריד עגנון בין יצחק קומר ותולדותיו לבין בלק ותולדותיו, ורק בשלב מאוחר של עיבוד גמר אומר לאחדם לכלל רומן אחד.² בפרק שהושמט מתוך **תמול שלשום** הכין עגנון אפילו "התנצלות המחבר" בעניין זה וזו לשונה:

יודע אני שיש לך טרוניא עלי שעירבבתי מעשה במעשה ואדם בבהמה. שהרי לפי דעתך קורא תמים צריך היה להפריד בין יצחק לכלב ולעשות שני סיפורים, סיפור אחד על מעשה יצחק וסיפור אחר על מעשה הכלב. וכן אתה מתרעם עלי שאני מסיח את הכלב ונותן לו לדבר בלשון בני אדם ומהרהרו בדברים שאין כל בהמה חיה ועוף נזקקים להם חוץ מבסיפורי משלות שאינם אלא משלים. דיך המחבר אתה אומר שהטרחת שני סוסים משכני ונרוצה במעשה הכנסת כלה ונתת להם לדבר כבני אדם וכבר קבלת עונשך, שבא מבקר שנון והוכיח שאין דרך בני אדם לקרות שמות לסוסים ואין דרכם של סוסים לדבר כבני אדם. וכשסיפרתי על תרנגול ועכבר ונתתי להם להתווכח חלק עלי המבקר והוכיח שעופות ושרצים אינם בקיאים במקרא. לפיכך רואה אני חובה לעצמי לומר לך שכל מה שנאמר כאן אמת לאמיתה, שאין האמת חסרה אם המבקרים כאותו שהזכרנו למעלה אינם יודעים אותה. האמת אמת לעצמה ואינה צריכה להסכמתם.

ברם, גם כדמות משנית בלק תופס מקום מרכזי, הן בעלילת הספר הן במסר שלו. למן הופעתו הראשונה, בערך באמצע הספר, עוסקים בו בלבד, או בעיקר, יב מתוך מח הפרקים האחרונים. כניסתו של בלק לעלילה מתרחשת לאחר שגיבור הסיפור, יצחק קומר, נטש את יפו ואת נווה-צדק, עלה לירושלים ומתחיל להתערות שם בחיי היישוב הישן, ואם לדייק יותר, בתוך עדת האשכנזים הפרושים (אלא שייקראו היום "ליטאים"), החרדים ושונאי הציונות. נקודת-הצטרפות זו איננה מקרית, כפי שנבקש להראות בהמשך, וכך גם שאר נקודות-המפגש שבין יצחק לבלק. אבל לעיסוקנו בעניין חשוב זה נחזור לאחר-מכן, שכן עלינו לדון תחילה במקורותיו ההיסטוריים של בלק ובשם שנתן לו יוצרו.

ראשית הופעתו של בלק בחיי יצחק קומר (בספר) היא בפרק "כלב חוצות" (פרק ארבעה-עשר של ספר שני, עמ' 274), לכאורה באקראיות גמורה. יצחק מתעסק בצביעת האותיות שעל טבלת-זיכרון. טבלה זו נקבעה בבית הקדש לעניים שבנה עשיר מעשירי בוכרה, והנה נקרה לפניו כלב-חוצות המבקש להתיידד. ביצחק נכנסת רוח שטות או ליצנות והוא כותב במכחולו על עורו של הכלב את המלה "כלב" ואחר-כך מוסיף וכותב: "כלב משוגע".

וכבר עמד יעקב כ"ץ³ על כך, כי "בדרכו של עגנון מושיט הוא את הפירוש למעשים הזרים של גיבוריו ברמז המשתלב לתוך הסיפור כלאחר יד עד שהקורא עשוי לעבור עליו כעל אסוציאציה בעלמא". לדבריו אלה הוא מסמך את הפסקה, הבאה בתמוּל שלשום מיד לאחר מעשה הכתיבה (עמ' 276):

כשהיו רבותינו שבארץ ישראל מנדין לאדם היו קושרים פתקאות בזנביהם של כלבים שחורים וכותבים עליהם פלוני בן פלוני מנודה,

ומשגרים אותם בכל העיר להזהיר את העם שיבדלו ממנו. ואילו לכתוב על עורו של כלב לא קדמו אדם מעולם. אבל אין כל חדש תחת השמש, כל מה שאדם עושה ושעתיד לעשות כבר עשו לפניו ולפני פניו. ועדיין זכורה ירושלים שפעם אחת נידו לחכם אחד, שביקש לתקן את היישוב שלא על דעת שומרי החומות, הביאו כת של כלבים וכתבו על עורם אפיקורוס מוחרם ומנודה.

אכן הבחנתו של פרופ' כ"ץ קולעת ביותר, אלא שאינה שלמה ויש בה גם (דווקא אצלו, ההיסטוריון המובהק) טעות היסטורית; שכן פרופ' כ"ץ קושר את המעשה לחרם שהחרימו את ר' יחיאל מיכל פינס, מגדולי הלוחמים לתיקון החינוך בירושלים. אלא שבדקנו ולא מצאנו כל עדות היסטורית לכך כי בחרם שהוכרז על פינס השתמשו בכלבים. עוד נעלמה מעיני פרופ' כ"ץ פסקה נוספת במקום אחר (עמ' 471), שבו חוזר עגנון למקורותיו ההיסטוריים של בלק וביתר פירוט:

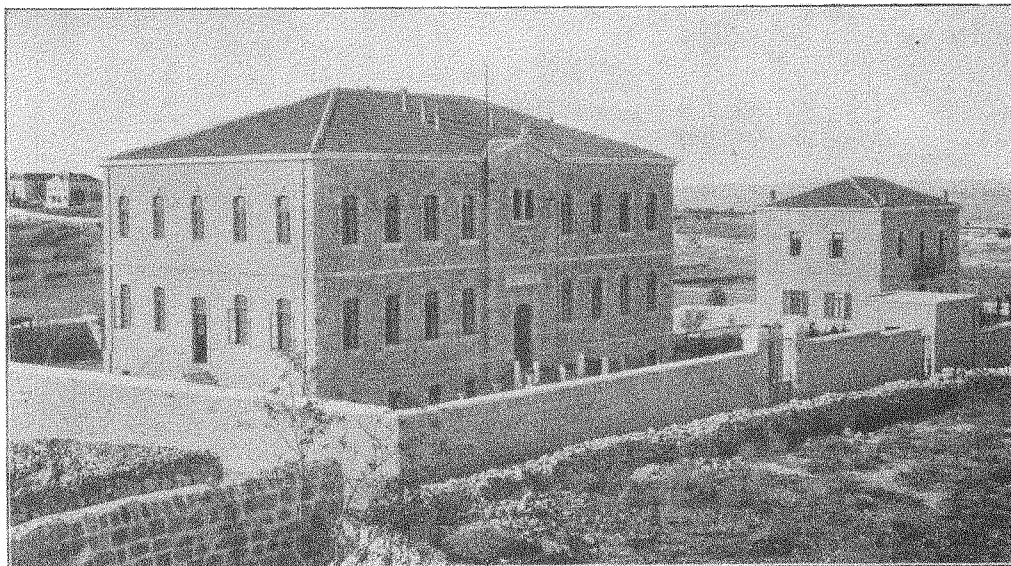
חוץ מאותו זקן היו לו לבלק קרובים אחרים, שאף הם מצויינים היו במעשים, כגון אותם שסייעו לחכמי ורבני האשכנזים במלחמתם על השקאליים. וכשעלה לודויג אוגוסט פרנקל להתקין בתי ספר בירושלים נתנדבו כמה מהם זנבותיהם וקשרו בהם פתקאות שכתוב עליהם אני לודויג פרנקל מוחרם ומנודה, ולא עוד אלא שעמדו כלבים בגבורה יותר מבריות בני אדם, שכשקבל פרנקל לפני הקונסולים נתרעו רוב בעלי המחלוקת ואמרו ידינו לא היו בזה, ואילו קרוביו של בלק לא נרתעו, ולא עוד אלא שנשאו זנבותיהם בגאווה, וכשרצו לסלק מהם את הפתקאות נבחו. כיוצא בהם בימים ששלטה הרבנית מבריסק עליה השלום⁴ סייעו אותה

טבלת-שיש על הקדש בירושלים
(מתוך דוד קרויאנקר, אדריכלות בירושלים – שכונות ובנייני ציבור
יהודיים מחוץ לחומות 1860-1914, ירושלים 1987)

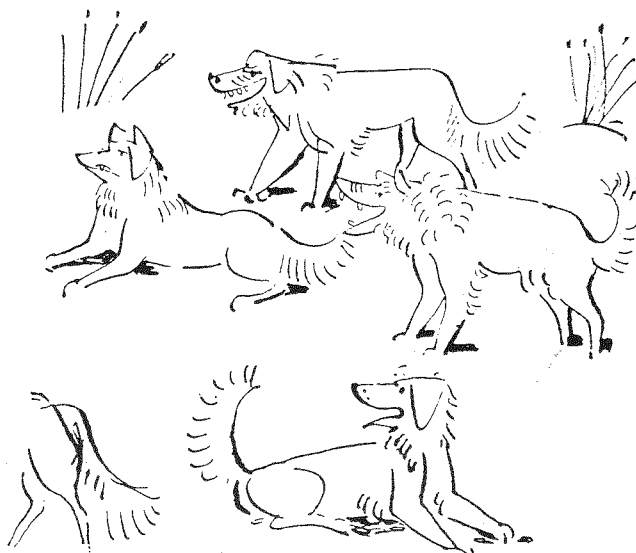

מודעה של צבע וציור שלטים בירושלים. 1921
 (מתוך כל ירושלים, הוצאת א' אוסקוטסקי, תרפ"א)

ביתו הראשון של בית-הספר "כל ישראל חברים" בירושלים
(הארכיון הציוני המרכזי, אוסף התצלומים).

כאן מפרט אפוא עגנון את מקורותיו של בלק וכותב בפירוש על שני מקרים של חרמות שבהם השתמשו בכלבים: האחד, חרם שהוטל על מייסד בית-ספר למל בירושלים – הוא לודויג אוגוסט פרנקל; והשני שאירע בימי הרבנית מבריסק.

כלבי-חוצות ביפו בראשית המאה – נחום גוטמן
(מתוך: עיר קטנה ואנשים בה מעט, תל-אביב תשי"ט).

טרחנו אפוא ומצאנו את שני המקורות ההיסטוריים שמהם שאב עגנון את השראתו לעניין בלק, ואלה הם:

הראשון מצוי בזכרונותיו של יהושע ילין.⁵

ילין הכניס את בנו (לימים פרופסור) דוד ילין ללמוד בבית-הספר של "כל ישראל חברים" שנפתח אז בירושלים בהנהלתו של נסים בכר, ומעשהו זה עורר עליו את חמתם של הקנאים שנידו אותו בחרם, ממש באותו נוסח חרם שהוכרז בזמנו על לודויג פרנקל בשנת תרט"ו (1855). בהקשר זה יהושע ילין מעלה זכרונות וכותב:

אז בימים ההם בהיותי בן שתים עשרה שנה זכורני כי יום אחד בלכתי עם מ"א (מורי אבי) להתפלל בחורבה בביה"מ "מנחם ציון" ראיתי איך שאחר התפילה נתאספו אנשים רבים והתחילו לצעוק ורבים מהם גם בכו: אוי מה היה לנו! הבו עצה ותושיה, הנה שרפה בעיר! הנה בא לעירנו אפיקורוס אחד מווינה ורוצה ליסד "שקולה" וללמד ילדינו אפיקורסות ולשרוף את נשמתם. ואחרי כל הצעקות הכריזו חרם על פרנקל ועל השקולה והעריכו את דברי החרם בכתב וכל הנאספים יחד מ"א ז"ל חתמו על הכתב הזה. וליותר תוקף סבב מורי הר"ר זלמן בן הרה"ג ר' נחום לעוי ז"ל (אשר היה מראש הקנאים) ברחובות העיר והכריז את החרם הנו' ואנחנו תלמידינו מצאנו לנו שעת רצון ושמחה להשתובב וכתבנו פתקאות באותיות גדולות באשורית: "אני לודויג פרנקל הנני מוחרם ומנודה" ונדביקן על גבי הכלבים המסתובבים ברחובות. אז קבל הד"ר פרנקל על מורנו הנז' ועל עוד אחרים שהיו אתו לפני הקונסול האוסטרי "גראף קאבוגו", ובעת שעמדו התובע והנתבעים לפני הקונסול הצליח אחד מחברינו להכנס בחשאי ולהדביק פתקא אחת על גבו של ה' פרנקל בלי שירגיש עד שיצא לרחוב והסירו אנשים את הפתקא מעל גבו, והקונסול שם את מורנו וחבריו בבית הסוהר של הממשלה, אז הבאנו את הגמרות לבית הסוהר ומורנו קרא לפנינו שם את השעור. אחרי יומיים הוצאו הנאסרים מבית הסוהר.

מנימת סיפורו של יהושע ילין משתמע, שעניין הכלבים בחרם על פרנקל היה לאמיתו של דבר מעשה-פררחות של נערים, ועגנון הוסיף עליו חומרה וייחס אותו ל"חכמי ורבני האשכנזים". לא כן המקרה השני, שהתרחש כ"ה שנים לאחר-מכן ואם לדייק — בי"א בסיוון התר"ם (21 במאי 1880), ובכן קדם בשנתיים לחרם שהוכרז על פינס. מעשה זה ידוע

יהושע יעלין
ציור של ו' וכטל, וינה
(מתוך זכרונות
לבן ירושלים,
ירושלים תרפ"ד)

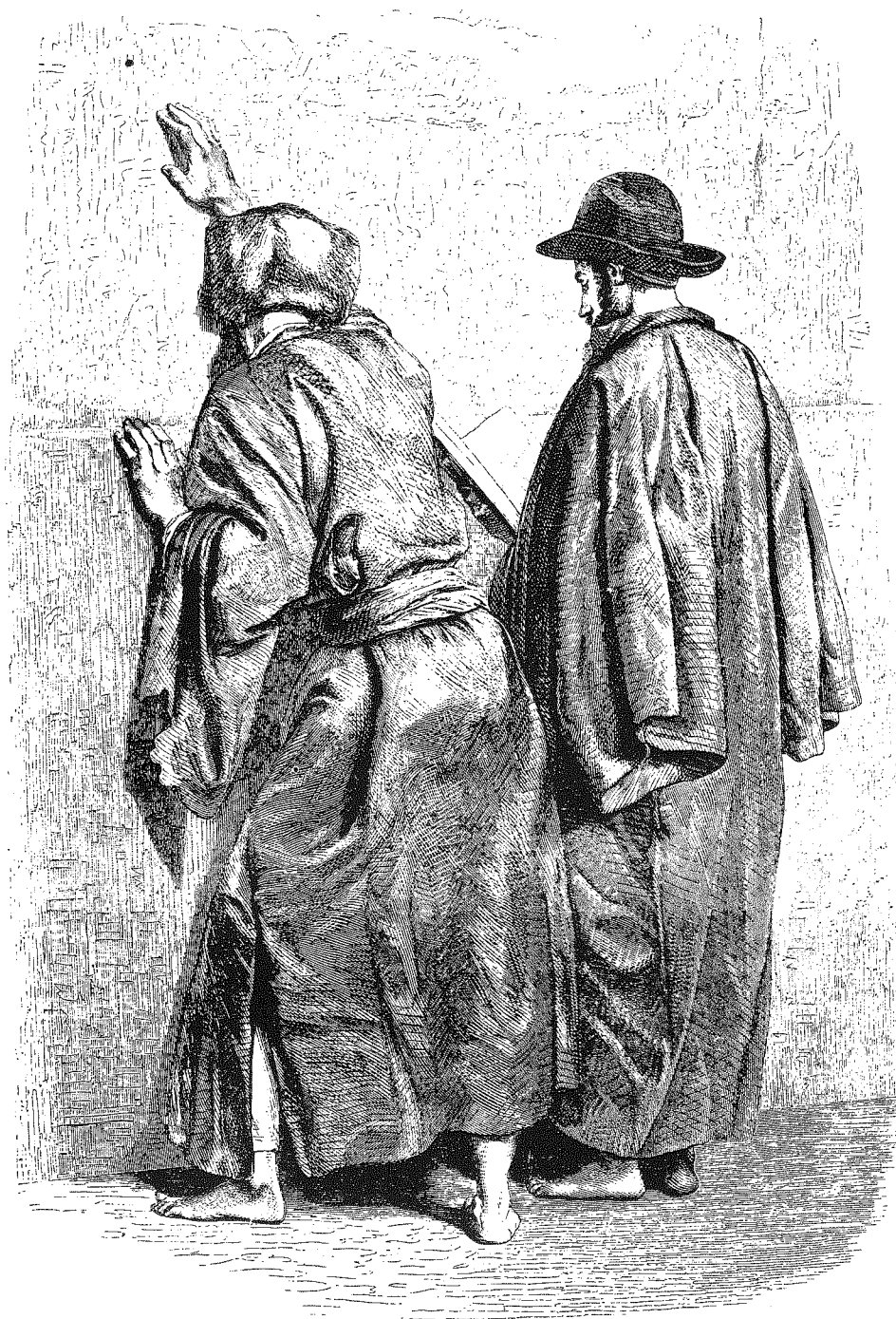
לנו משורת פלייטונים בכותרת "שקאלעס" שפרסם ישראל דב פרומקין בעיתון **חבצלת**, ונביא כאן את עיקרם בקיצורים (המסומנים בשלושה מקפים — — —).

עינינו ראו בליל השישי החולף (ליל י"ב לירח זיו שנת התר"ם למנין שאנו מונים פה בירושלים קרתא דשופריא, דיתבא על מי חלוקתא רבתא וזעירתא ודנרי דיחידיא) פראצעססיאן קדושה עוברת בכל רחובות היהודים. — — —

"בלילה, בלילה תראה את אשר יעשה בעיר! חושך יכסה ארץ וערפל את כל האפיקורסים המנים והמשומדים אשר יחפצו לעשות שקאלעס, כל הדרים ירעדו ויפחדו ופלצות תאחזם. אתה תראה את אשר נעשה".

הדברים האלה לחש אחד האברכים היקרים לרעי אברך יקר כמוהו ביום החמישי י"א אייר אחר הצהריים, בהתהלכם יחד ברחוב היהודים.

— — — שעות אחדות אחרי השיחה היקרה הזאת ואני רואה את שני אברכי משי האלה רצים אל כותל המערבי, — ואני אחריהם. — — — בגשתי אל כותל המערבי ראיתי כי עיני הטעתני. לבד מהמתפללים האומללים עמדו במקצוע הדרומי להכותל המון

מתפללים ליד הכותל המערבי
(מתוך ג.ל. פורטר, ירושלים 1886)

אברכים חשובים אשר לא להתפלל באו כי אם לעשות מעשיהם, ואליהם רצו שני אברכינו אלה להתחבר אליהם, להביא חושך על האפיקורסים ולהפוך פשוט את העולם. — — — אני עודני עומד ואחד המתפללים קם ממקומו, יבש במטפחתו דמעות עיניו ויכון לשוב לביתו. ממכירי ומיודעי האיש הזה ואגש אליו. — — — "ומה תאמר על חברו עצבים זה?" הוסיף לשאלני ברמזו על החבורה בקצה הכותל הדרומי.

"ומה אומר?" — השבתי לו בצחוק — "חפצתי לשאול על מעשיהם,

הידעת עליהם מעת בואם, השמעת את אשר ידברו?"

"מה אתבונן ומה אשמע" — השיב האיש בדממה — "שתויים הם. בקבוק גדול מלא י"ש הביאו עוד אתם, מרגע לרגע ישיבו נפשם בטיפה, יתהוללו יצחקו, ידביקו פתקאות על הכלב השחור אשר הביאו אתם וכאל מלקוש ייחלו לעת בוא הלילה. מה חפצם לעשות בלילה איני יודע".

"כלב שחור הביאו אתם הנה!" — שאלתי משתומם — "ופתקאות

ידביקו עליו? מה תשמענה אזני? הבינני נא פתרון החידה הזאת".

"הם הביאו אתם כלב ופתקאות קטנות אשר עליהן כתובה מלת

בערעלה ידביקו עליו..."

הוא עוד טרם כלה לדבר וקול יללת כלב נשמעה לאזני. ואחריו

קול אברכים רבים הצועקים "שתוק בערעלה, שתוק! מקום קדוש

הוא פה, אל תנבח לנו בשפה זרה!" — — —

יהודים מתפללים ליד הכותל המערבי

"אבל הן שמעתי מפי אברך משי אחד כי בלילה הזה יאבו להפוך העולם, והאם בזאת יפיקו זממם?" – שאלתי.

"חכה מעט, עוד לא כלתה הלילה, עוד תשוב תראה נפלאות גדולות מאלה, והאמת אגיד לך כי עולם הפוך רואה אני גם עתה. את שם בערעלה ידביקו על אחורי כלב ויובילוהו בשווקים להבזותו, היתכן הדבר? אם בקלון בערעלה יחפצו, עליהם היה להדביק שם כלב על אחורי בערעלה ולהובילו בשוקים ורחובות; אבל עתה, הן אך יבזו את הכלב ולא אותו, והאם לא עולם הפוך הוא זה? מה אומלל הכלב בזמן הזה, קללה רובצת עליו; כל נוכל וכן בליעל בשמו יקרא, חכמינו ז"ל השוו את פני הדור בעקבות משיחא לפני הכלב ובעירנו ובמקומות אחרים כבר החל האומלל לסבול מהדמיון הזה ומי יודע את אשר יסבול עוד אם יתמהמה משיח צדקינו והדורות ופניהם ירדו מרה. ועתה עוד יוסיפו הפראים האלה להוסיף קלון על קלונו, ותחת הבזות נבזה ונקלה ישיחו עליו קלון. מה פשעו ומה חטאתו? האם חפץ לו בשקאלעס? הן לכל המתנגדים לא יחרץ לשונו, ונהפוך הוא כריע כאח יתהלך עמהם!" – קול תרועה הרעישה את לבי עתה, ובהתבונני כי מכותל המערבי תגיע לאזני, הבנתי כי גם התקיעה בהקיץ ולא בחלום שמעתי. –

"מה הנה התקיעות האלה?" – החלתי לשאול את נפשי – "מה נשתנה הלילה הזה?" חשבתי מחשבות בשכחי כמעט את אסיפת האברכים. הן לא ראש השנה היום, גם זמן המטר חלף עבר, ומה קול ההמולה הזאת.

קול קטטה ונאצה שמעתי פתאום, ואזכרה את אסיפת האברכים ואט אזני לשמוע.

"קול תקיעתך בקול נביחת הכלב" צעק האחד. – – – עד מהרה נשמע לאזני קול איש ירעים להמתקוטטים "הסו! הנה הבאתי לכם עשרה שופרות וכולכם תהיו בעלי תקיעות". – – – ההצעה נתקבלה. ראשי המתקוטטים זוינו בשופרות, והלולב הארוך הכה בראשו או בידיו על הכותל ויהס העם ויאמר:

"רבותי! מכריזים ומודיעים כי פלוני בן פלונית הרשע והאפיקורס, וחברו אשר שמו דבוק על הכלב העומד לפנינו וכל מחזיקים בשקאלעס ומחזיקי מחזיקיהם מוחרמים ומנוודים לשמים ולבריות, מופרשים ומובדלים מקהל הגולה, וכל אשר ידבר עמהם וילך בדלת אמותיהם הנהו מוחרם ומנודה כמותם, תקעו אחים תקעו!" הדבר אך יצא מפיו וכל המיוחסים תקעו והריעו ותקעו יחדיו והארץ רעדה לשמע קולם.

"עתה נקח מעט שכר, ונלך לעשות מעשינו ברחובות העיר" – הוסיף הלולב להכריז.

"לחיים, לחיים!" – שמעתי עוד הפעם, ואחר כך קול צעדות הפראצעססיאן (תהלוכה) בהחלה לעזוב את הכותל המערבי ולסובב בשוקים ורחובות. – – –

שנים מבני החברה הוציאו מטפחותיהם מאמתחתם ויקשרום על מטותיהם, ויהיו לנסים. מצדם האחת נדבקה פיסת נייר כתובה עליה מלת חרם באותיות גדולות מרובעות ומצדם השני פיסת נייר כזאת אשר עליה נכתבו המלים "שקאלעס ימח שמם וזכרם".

את שני נושאי הנסים האלה מצאתי הולכים בראש הפראצעססיאן בעלותה מרחוב האשפות לרחוב הגדול. אחריהם נשא אברך משי אחד מים קדושים, — על תרעדו קוראים, לא מי הזיה (טאוף וואססער) היו המים האלה חלילה, כי אם פשוט מים עזים הנקרא בלשוננו יין שרף או י"ש. אחריו נשא הלולב הארוך את הכלב השחור על כתפו, האומלל נלאה מנשוא את המכות אשר הוכה בית אוהביו אלה, ולא אבה הלך הלאה, וירכיבהו הלולב עליו ובימינו אחז השופר. אחריו הלכו תשע בעלי תקיעות הנותרים. — — — אחריהם התהלכו בלי סדרים כהנים וקדושים, שתויים וסבואים, ערומים ויחפים, הולכי בטל וחוברי עצלות, צבועים ונוכלים. — — — אחריהם באו נערים גדולים וקטנים בני ברית ושאינם בני ברית לאין ספורות. — — —

אם כה או כה בדומיה עברו את הרחוב הזה עדי נטו ממנו אל הרחוב אשר לצדו השמאלית ויעלו עד בית הספר אשר יסדה הנדיבה עליזא הערץ פון לאמעל נייע ע"י המליץ המרומם לודוויג אוגוסט פראנקל ריטטער פאן הארווארט ני"י.

"הנה פה היא שקאלע!" — צעק אחד מנושאי הנס. — — — הלולב הוריד את הכלב מעל כתפיו ויאמר לו: "פה אינך חולה עוד ללכת רגלי. התדמה כי לנצח אשאך על כתפי". "שתוק" — הוסיף הלולב לאמור להכלב בהורידהו על הארץ והחבל אשר על צוארו אסר לאבנטו, והאומלל יבב מכאב ועיפה — "שתוק. רחוב היהודים הוא הרחוב הזה, פה לא אפחד ממך כלל". "הנה פה שקאלע, עלה, עלה להשקאלע, למוד ולמד..." — ענה אחד הבעלי תקיעות גם הוא חלקו. — — —

החוקים של קהילת הונגריה, בוהמיה ואוסטריה, 1900

פרומקין לא פירט בכתיבתו את זהות המחרימים וזהות המוחרמים. אך על-פי השם "ברלה" אפשר לזהות את המוחרם כדוב-בער שטיינהארט⁷, מורה צנוע שזכרו כמעט שנשתכח.

כיוון שלא בטובתו שימש אחד ממקורות ההשראה לבלק, ראוי הוא שנספר עליו מעט.

שטיינהארט היה יליד ירושלים שחשקה נפשו בהשכלה, ומשראה שלא ימצא את מבוקשו בירושלים יצא ללמוד בלונדון בעזרת נדיבים. שם הוסמך כמורה לאנגלית, לגרמנית, לגיאוגרפיה ולהיסטוריה. משחזר, קידם את פניו העיתון **החבצלת** ("יג בכסלו תר"ם) בברכה. "מטרת מלמדיו" – נכתב שם – "היתה ללמדו כתב ושפות בריטניא ואשכנז, ויסודי המדעים הדרושים לחבר לחברת האדם למען יועיל לצעירי עמנו בשובו אליהם..."

שטיינהארט שכר בית מחוץ לחומות העיר העתיקה ופתח בו בית ספר לכ"ה נערים. בית-ספר זה עורר את חמתם של הקנאים והם הכריזו חרם על שטיינהארט. המוחרם עצמו תיאר את פרשת החרם במאמר **בהמליץ** (כ' בתמוז תר"ם): "... שכרו עלי... אספסוף בנים שובבים ויתנו אל חכם שופר לתקוע בכל חוצות העיר ולהכריז חרם עלי... וכה סבבו כל הלילה עד הבקר בכל רחובות העיר הלוך ותקוע בשופרות". זוהי אותה "פראצעססיאן" שמתאר פרומקין לעיל, אלא ששטיינהארט עצמו אינו מזכיר את עניין הכלב.

להשלמת תולדותיו של שטיינהארט נזכיר עוד כי ביקש להקים ספרייה ציבורית בירושלים, אלא שחפצו לא עלה בידו; וכן היה גם מראשוני החלוצים של התיאטרון העברי בארץ, בהקימו "להקת חובבים ראוייה לשמה"⁸.

להקה זו, יחד עם מנהלה, היתה חוזרת בחג הפורים על בתי הנכבדים שבעדה ושם הציגה שוב-ושוב את "מכירת יוסף", כפי שנהגו שחקני פורים בעיירות היהודיות במזרח-אירופה.

זה היה איש שהגורל בחר בו להיות נושא לחרם על-גבי כלב ומכאן החלה בריאותו של בלק, שאף הוא כקודמיו מעורב הרבה בנידוים וחרמות כנגד בתי-הספר וכנגד ההשכלה, ולא במקרה.

עכשיו, משפירשנו את מקורותיו ההיסטוריים של בלק, נעיין בשמו; שהרי השמות שעגנון מעניק לגיבוריו אינם מקריים בדרך-כלל ושמו של הכלב אינו יוצא-מך-הכלל.

אם תרצו, הרי עגנון עצמו מרמז לקורא הקשוב שדבר סוד טמון בשמו של בלק: "... כמו שהוכיח מבקר חרוץ שאין מדרך היהודים לקרות שם לבעלי חיים, ואילו הוא נקרא בלק. נמצא שאין כאן הכוונה למעשה שהיה, אלא יש כאן רמז שעדיין לא עמדו עליו החוקרים, וכדאי לחקור את טיבו" (עמ' 469).

מלכתחילה אין לבלק שם משלו. הפרק המפגיש אותנו עם יצחק (ועם הקורא) נקרא "כלב חוצות", והכלב קרוי בו כלב סתם. לאחר זמן, כשהכתובת על עורו גורמת לבלק הרבה תלאות וייסורים, הריהו משתוקק להיוודע מהו שכתבו שם. לפיכך, הוא מגיע לשערי בית-הספר "כל ישראל חברים" (כאמור, אחד מאותם בתי-ספר שחרם הוכרז עליהם) וממתין להפסקה, שמא יצא אחד המוחרמים ויקרא את הכתוב. ואומנם, תקוותו זו מתקיימת (עמ' 291):

לא צילצל הפעמון עד שיצא המנהל. קפץ הכלב כנגדו וליקלק את מקלו והביט באותו אדון בעיניים של בקשה. ואף על פי שאותו אדון מבושם היה במיני תמרוקים שקורין מי קולוניא, שאין רוח הכלבים נוחה מהם, העלים הכלב חוטמו מהם ולא השגיח בריחם, ופשט עצמו כעם הארץ שפושט איגרת לפני הבקי לשמוע מה כתוב שם, וכל אותה שעה היה לוחש, בבקשה ממך אדון, ראה מה כתוב כאן. ראה המנהל אותיות עבריות. נטל זוג משקפים וזיווגם לעיניו והתחיל קורא כדרכו משמאל לימין. זיווג את האותיות וצירפן וקרא בלק. חייך ואמר, אנשי ירושלים בקיאים בחומש ויודעים שהיה רשע אחד בלק וקוראים לכלבים שלהם על שמו. החליקו לכלב על ראשו וצייץ לו בלק. שמע הכלב שקוראים לו בלק והיה תמיה, אבל לא נעלב. אם כך אף אנו יכולים לקרותו בלק.

כך, בהלצה קטנה זו מעניק עגנון לגיבורו את שמו, שבו ייקרא מכאן ואילך עד לסוף הסיפור. אבל דומה שהלצה זו מסתירה יותר ממה שהיא מגלה.

בתורה (במדבר, פרשת בלק, פרקים כב-כה), בלק בן ציפור מלך מואב הוא, כזכור, אותו רשע שביקש להביס את עם ישראל בעזרת מקלל מקצועי – הוא בלעם בן בעור המדייני. אבל מה לו ולכלב? עברנו אפוא על דברי חז"ל העוסקים בבלק ומצאנו בתלמוד דברים בעניינו, שדומה כי שימשו לעגנון השראה או רמיזה לטיבו של הכלב. אגדה אחת⁹ ממשילה את בלק לכלב.

בדיון בין חכמים אומר שם ר' יהושע, כדי לתרץ את שיתוף הפעולה של בלק ובלעם:

"וילכו זקני מואב וזקני מדין" (במדבר, כב, ז) – תנא, מדין ומואב לא היה להם שלום מעולם, משל לשני כלבים שהיו בעדר והיו צהובים זה לזה. בא זאב על האחד. אמר האחר, אם איני עוזרו היום, הורג אותו ולמחר בא עלי. הלכו שניהם והרגו הזאב.

אגדה זו פותחת פתח לקישור בלק-כלב, אך הרבה יותר מעניינת היא האגדה השנייה, המובאת כמה שורות אחרי קודמתה:¹⁰

אמר רב יהודה אמר רב, לעולם לא יעסוק אדם בתורה ומצוות לשמן, שבשכר מ"ב קרבנות שהקריב בלק הרשע זכה ויצאה ממנו רות. ואמר ר' יוסי ברי' חנינא, רות בת בנו של מלך מואב היתה.

זוהי אגדה מדהימה למדי, הטעונה קצת פירוש. הקרבנות שמדובר בהם הוקרבו על-ידי בלק על-פי הוראותיו של בלעם, קודם שניגש למלאכת הקללה שהפכה לברכה (ראה במדבר כג, א-ג). כיוון שנבואותיו של בלעם מקובלות כנבואות-אמת, משתמע לדידם של חז"ל שגם הקרבנות שהקריב בלק על-פי הוראותיו של בלעם היו קרבנות לאלוהי ישראל. עד כאן ניחא. אבל מה ראה רב (הוא האמורא אבא אריכא, מייסד הישיבה בסורא, שמשום גדולתו בתורה נקרא סתם "רב", כמו שיהודה הנשיא נקרא סתם "רבי") להביא דווקא את בלק הרשע כמופת לאדם שעסק בתורה ובמצוות "לשמן" (כשלאמיתו של דבר, קרבנותיו נועדו פשוט לקדם את מזימותיו)? ויתירה מזו: לייחס לו את האבהות של רות, שבאמצעותה הוא נעשה לאחד מאבותיו של דוד המלך, וממילא לאחד מאבותיו של משיח בן-דוד לעתיד לבוא? גרוע מזה: על-פי המקרא, מואב, אבי אבותיו של בלק, הוא בן-זנוניה של בתו הבכירה של לוט ממשכבה עם אביה (ראה בראשית יט, לו); ומדברי הרב, שר' יוסי ברי' חנינא מוסיף להם תוקף, יוצא שמאותו גילוי-עריות (אחת משלוש עבירות של "ייהרג ולא יעבור") של לוט ובתו הבכירה נשתלשלו מואב ובלק ורות ודוד המלך ומשיח בן-דוד. אין צריך לומר, שבמקרא אין למצוא שום סימוכין, אף לא ברמז, לגניאולוגיה הזאת.

אכן, לא פעם דרכם של חז"ל שהם אומרים דברי-שבח על אישים שהמקרא גינה. ד"ר אליעזר מרגלית¹¹ מביא עשרות מקרים כאלה וגם מבקש למצוא בהם שיטה.

ובכל-זאת אגדה זו חידה היא ותהי לחידה, אך אפשר שמקופל בה גרעינו של הרעיון הקבלי הדיאלקטי של "מצווה הבאה בעבירה", שפרופ' גרשום שלום הרבה לבררו ולפרשו, ולא כאן המקום להאריך בזה. מכל-מקום, נראה לי, שזו כנראה היתה כוונת עגנון כשבחר לכלב את השם בלק. בשם זה קיפל את הדיאלקטיקה של הקרע היהודי שבין אמונה לכפירה ובין צדיקות לרשע, שבלק נבחר לשאת אותו על גבו הכתוב, כפי שנראה בהמשך.

כאמור, בלק נולד תחילה במחשבה כגיבור לעצמו וכסיפור לעצמו, ורק בשלב מאוחר יותר החליט עגנון להבליעו בתוך סיפורו של יצחק. משום־כך ראוי לבדוק את נקודות־המגע, המפגש והמעורבות של בלק בסיפור העלילה של יצחק.

מנינו ומצאנו, כי שמונה מפגשים מזומנים ליצחק ולבלק. החשובים ביותר הם הראשון והאחרון. במפגש הראשון (עמ' 274) כותב יצחק, כזכור, על עורו של הכלב, ובכך מפקיע אותו בלא דעת מכלל כלב־חוצות אלמוני לכלל אישיות ייחודית ומזמן לו גורל ייחודי. במפגש האחרון (עמ' 594 ואילך) בלק שנשתטה וחלה בכלבת נושך את יצחק ומביא עליו את מותו בייסורים רבים וממושכים.

בין זה לזה ייפגשו השניים עוד שש פעמים, ורוב הפגישות האלה כרוכות באהבתו של יצחק לשפרה, בתו של החרד הקנאי ר' פייש, שאותה הוא גם נושא לאשה זמן קצר קודם מיתתו.

בתחילת הקשר הזה מגיע יצחק לביקור בביתו של ר' פייש ורואה שהוא מכעיס את בעל־הבית, שכן יצחק פסול הוא בעיניו. "אפילו היה יצחק סתם פוליאק לא היתה דעתו של ר' פייש נוחה הימנו, כל שכן שהוא לבוש קצרים ומצנפת של חפשים בראשו ואין לו כל פאות וזקן" (עמ' 295). ניכר, שככל שהדבר תלוי בזקן קנאי זה, לעולם לא יסכים לנישואי בתו עם יצחק. "הכיר [יצחק] שאינו מתבקש כאן. עמד ויצא. נשמע קול כלב צועק, הב הב הב... הפנה [יצחק] ראשו כלפי ביתו של ר' פייש ואמר, עליך ועל עורך ראוי היה לכתוב כלב משוגע" (עמ' 296).

ואולם בפעם הבאה, שליחותו של הכלב היא העושה לסילוקו של מכשול זה, שנראה היה בלתי־עביר. ר' פייש יוצא בלילה מביתו כדי לתלות על הקירות כתבי־חרמות, שהיה חושש לתלות ביום, שמא יקרעו המוחרמים את הכתבים (עמ' 310 ואילך). בלק, המשוטט בחוצות, מתקרב אליו מתוך חיבה ורעות, אלא שר' פייש נבעת ומתחלחל, פנסו נשמט, קדירת הדבק העשוי מבצק נופלת וכתבי־החרמות מתפזרים. ר' פייש רץ לאוספם, נתקל בכלב ובוטט בו. "צעק הכלב ונתחלחל ר' פייש ונפל". מאותה נפילה לא תהיה עוד תקומה לר' פייש. הוא נופל למשכב, ומעתה ישכב על מיטת־חוליו, בלא תנועה ובלא דיבור; ואם יוסיף להתנגד בלבו לנישואי בתו עם יצחק, הרי אין בכוחו לומר זאת ולמנוע זאת. ומוסיף עגנון במקום אחר (עמ' 519):

עכשיו ר' פייש זה שלא חת משום אדם שבעולם מוטל לו על מטה של חלאים, מפני שנתחלחל מפני כלב, ויצחק חברנו שלא היתה לו דריסת רגל בביתו של ר' פייש יוצא ונכנס בביתו של ר' פייש, מפני שהוא כתב על עורו של הכלב דברים של שטות. ולא יצחק ולא ר' פייש יודעים שאותו כלב ואותם הדברים גרמו מה שגרמו.

מתפללים ליד הכותל המערבי
(מתוך ג.ל. פורטר, ירושלים 1886)

להלן יהיה הכלב נוכח בפגישותיהם של הנאהבים, יצחק ושפרה, והגם שלא יתערב בפגישות אלה בפועל, מכל-מקום תהא נוכחותו מוחשית ומביכה.

הראשונה בפגישות אלה מתרחשת באקראי בחוץ, לאחר רדת החשכה, כששפרה חוזרת לביתה ובידה מעט חלב שקנתה מרועה-עזים לסבה החולה (עמ' 336 ואילך). יודע יצחק שנזדמנה לו שעת-כושר שאינה חוזרת לומר לה מה שבלבו, אלא שלשונו אינה נשמעת לו. הוא מספר לה בסערת-נפש על עצמו ועל משפחתו וגם מודיע לה כי למחרת יסע ליפו. אגב שיחה סעורה הוא לוקח את ידה בידו, מעשה נועז וחסר-תקדים בעולמה החרדי של שפרה, השומטת את ידה בבהלה והולכת לה. לאחר פרידתם "נדמה לו שלא התרחקה כל כך והתחיל רץ אחריה. והוא לא ידע שכבר נתרחקה, ואותה בריה שרואה אותה מהלכת אינה מבני אדם, אלא כלב חוצות. יצחק לא ראה שכלב הוא, אבל הכלב ראה את יצחק. וכיון שנבח בו נתבלבלה דעתו ופרחו מחשבותיו".

גם שפרה, החוזרת מפגישה זו נסערת ונבוכה, אינה פטורה מבלק. בעוד אמה מבחינה בשינוי שחל בה ומתמלאת דאגה, "נשמע פתאום קול כלב. תפסה רבקה את ידה של בתה בבהלה. אמרה שפרה אם כלב נובח בחוץ יש לך להתיירא? ואף היא נבהלה".

פגישתם הבאה של השניים מתרחשת לאחר זמן רב, עם שובו של יצחק משהות ממושכת ביפו (עמ' 493 ואילך). הפגישה מתקיימת בביתה והנרמז בה על הנאמר. שניהם, גם שפרה וגם יצחק, יותר משהם

מגלים במלים, הם מגלים בפניהם שהסמיקו, אלא שאז "נשמעה צעקת
כלב בחוץ. אמרה רבקה לשפרה, לכי אצל אבא. ואמרה ליצחק, כיון
שפייש שומע קול כלב מיד הוא מתבהל".
רישומו של הכלב אינו פה גם למחרת (עמ' 497): "בבוקר חש יצחק
קצת בראשו, שבלילה נתבלבלה עליו שנתו, מחמת כלב שנבח כנגד
חלונו".
משנשלם עניין שידוכו של יצחק לשפרה, ישב החתן להודיע על כך
לאביו (עמ' 534 ואילך):

יצחק כתב לאביו בפרוטרוט מה שכבר כתב לו ברמז, שהוא עומד
לישא אשה, כלה נאה וחסודה בתו של אדם מפורסם שמכירין
אותו על ידי כרוזין אפילו בחוצה לארץ, אבל לא הזכיר שהשידוך
נעשה שלא מדעת אבי הכלה, שהוא חולה בחולי השיתוק ואינו יודע
בין ימינו לשמאלו, ואילו היה בריא לא היה נותן ליצחק דריסת
רגל בביתו, ואין צורך לומר את בתו.

יצחק הולך לשלוח את המכתב,

והנה דרך הילוכו לתיבת הדואר נבח בו כלב. פשט יצחק את רגלו
ובעט בו. נתגלגל הכלב ונפל. היה לבו של הכלב מר ורעיוני לבו רעים.
שכב הכלב כמה ששכב. את שעשה ליצחק שכח, את שעשה יצחק לו
זכר. אין אנו רוצים להכניס את ראשו במחלוקת, ברם דברים שהיו
כך היו. מהלך לו אדם לתומו דבוק אחר מחשבותיו, פתאום קופץ
עליו כלב ומבעיתו. אילולי שהיה נובח לא היה יצחק בועט בו.
לסוף נזקף הכלב על רגליו ונתנער מן העפר. לסוף ניער שתי אוזניו
ופתח את פיו וחרץ את לשונו. פסיעותיו של יצחק כבר נדמו ועדיין
קולו של בלק מפוצץ והולך, לא קול ענות חלושה, אלא קול כקול
עורר מלחמה. שתיים שלוש פעמים הפסיק, זקף את אוזניו ובדק את
שיניו, הריח באויר וחזר ונבח.

עוד פגישה אחת מזומנת ליצחק ולבלק קודם הנשיכה הגורלית, שבה יגע
הכלב את יצחק בכלבת וידון אותו למוות בייסורים איומים. בלק מממש
את כיסופיו, שבהם עוד נדון, לשוב למאה שערים (עמ' 583 ואילך); אלא
שמעשה שטן הוא מגיע בעצם הרגע שבו עומד ר' גרונום יקום פורקן
(בן-דמותו של הדרשן הקנאי החרד ר' בן-ציון יאדלר), הנושא דברים
מתלהמים כנגד האפיקורסים ובעיצומם של דברים אלה נבהל בהלה
גדולה מהופעתו של הכלב שעל עורו נכתב "כלב משוגע". תבהלה זו
מקיפה את הציבור כולו, עד שיצחק משכך אותה בכך שהוא מתוודה
כי הוא-הוא שכתב מה שכתב על גב הכלב, "שיצחק חברנו ישר והגון
היה ולא חיפה על מעשיו, אפילו הם לגנותו, כל שכן בדבר שנוגע לטובת
הכלל" (עמ' 590).

מכאן משתלשל המגע האחרון שבין השניים – אותה נשיכה שבלק
נושך את יצחק ומביא עליו את קצו.

עד כאן עסקנו בחומרים ששימשו את עגנון לצרף את סיפורו של בלק, ומכאן ננסה לדון בבניין-האב שחומרים אלה שימשו לבניינו. הראשון שעמד על טיבו של בלק ככלי לשקף באמצעותו את המחלוקות הגדולות שפילגו בזמן ההוא (ומפלגות בזמן הזה) את היהדות היה משולם טוכנר,¹² והוסיף עליו יעקב כ"ץ במסתו "עגנון מול המבוכה הדתית".¹³

שניהם ראו את בלק כ"אלטר אגוי" של יצחק קומר. הגדרה זו נכונה, אלא שאינה מספקת; שכן יצחק קומר ובלק אינם היינו-הך בעניין זה. דבר הלמד מעניינו הוא, שסיפורו של יצחק קומר הוא סיפורה של היקלעות בין שני עולמות – עולמה של הציונות, ההשכלה והחילוניות, שמוקדו ביפו; ועולמה של החרדיות, שמוקדו בירושלים. אלא שיצחק קומר איננו גורם פועל ומפעיל במאבק שבין שניהם. אדרבא: כמו מנפרד הרבסט בשירה, גם יצחק הוא איש-ביניים, פושר ומתפשר, נפעל וסביל. עיקר מידתו בעניין זה היא "מידת ההשתוות" (עמ' 229), היינו: ההסתגלות.

הדבר ניכר כבר ב"ראשית הדברים" (שמו של הפרק הראשון): יצחק בנעוריו הריהו ציוני נלהב. "לא עבר יום" שלא הגה בארץ-ישראל והריהו מפיץ את השקל הציוני והופך את החנות של אביו, שהוא זבן בה, למעין מועדון-זיכוחים ציוני. רק דבר אחד אינו עושה: אין הוא קם ועולה לארץ-ישראל. "מתוך תוחלתו על ארץ ישראל יצאו ימי בחרותו". אלא מכיוון שהגיע זמן גיוסו לצבא, אביו מחליט שראוי לשולחו מפולין ומארגן את נסיעתו לארץ. רק אז, ולא ביוזמתו-הוא, יצחק עולה לארץ-ישראל.

הסתגלותו לעולמה של יפו היא טבעית, שהרי אנשי יפו אנשים כמותו יוצאי רוסיה ופולין שדבקו בציונות ונטשו מסורת אבות. אולם התערותו ביפו מתעמקת כאשר הוא מחזר אחרי סוניה צוירינג, בת-זוג בלתי-אפשרית בשבילו. פריחתו הקצרה של הקשר הזה מביאה אותו

להתפעלות מהשכלתה ומבקיאותה בענייני המקום והזמן, והוא מתרגש מקרבתם הפיזית של גדולי הציונות שהוא רואה אותם פנים-אל-פנים בבית-הקפה אשר אליו מביאה אותו סוניה לאכול גלידה.

היפוכו של דבר כשהוא חש בהתרחקותה של סוניה. התרחקות זו מביאה עליו מצוקה גדולה לגופה, אבל גם ניכור בינו לבין יפו כולה. וכאן אנו למדים ש"פעמים הרבה ביקש יצחק לעלות לירושלים ולא עלה". ממש כשם שביקש לעלות לארץ-ישראל ולא עלה, עד שלא העלה אותו אביו, כך אינו עולה לירושלים, עד שסוניה ממריצה אותו לכך, "כאדם קץ בחברו שהטריחו יותר מדי ואומר לו סוף סוף הכרת שצריך אתה להסתלק" (עמ' 183-184).

בראשית שהותו בירושלים לא ניכר בו שינוי רוחני כלשהי. מודעיו הם מאנשי היישוב החדש, כגון הצייר בלויקוף, ואת זמנו הפנוי הוא מבלה בבית-העם, שכל הבא בשעריו נחשב בעיני החרדים למין ולאפיקורוס (עמ' 229). ראשית התקרבותו לעולמם של שומרי-מצוות יסודה בכוח הדוחף של הבדידות ובכוח המושך של הנוסטלגיה, ואין לה דבר וחצי-דבר עם מה שמכונה בימינו במונח השגוי והוולגרי "חזרה בתשובה".

השינוי הגדול חל מאז שפוגש בשפרה, ולבו נכבש באהבה ממבט ראשון: "למה היה יצחק דומה באותה שעה, לאדם הראשון בשעה שנטל הקדוש ברוך הוא אחת מצלעותיו והעמיד לפניו את חוה" (עמ' 271). אך גם אז אין השינוי מידי, וכשיצחק בא בפעם השלישית לבית-אביה, "לא היתה דעתו של ר' פייש נוחה הימנו, כל שכן שהוא לבוש קצרים ומצנפת של תפשים בראשו ואין לו פאות וזקן" (עמ' 295).

ברם, כשם שהקשר עם סוניה זירז את התערותו של יצחק בעולמה הציוני הפעלתני של יפו, כך הקשר עם שפרה המריץ את התקרבותו לעולם החרדים והקנאים של העדה האשכנזית-פרושית בירושלים (יש לזכור, כי הוא-עצמו יוצא משפחה חסידית, נינו של ר' יודיל חסיד מהכנסת כלה), גם אם עולם זה לא קיבל אותו בלא הסתייגות עד ליומו האחרון (רבים מקרואי חתונתם של יצחק ושפרה השתמטו מלבוא – עמ' 555).

אפילו בשעה שגמר יצחק בדעתו לשאת את שפרה לאשה, אין הכרעתו הרעיונית סופית אלא תלויה באהובת-לבו. בביקורו בביתה, עם שובו מיפו, שואלת רבקה אמה: "דעתך לחזור ליפו?" ויצחק משיב ברמז: "אם אתן מסכימות הריני חוזר" (עמ' 494). עוד לא נסתלק חששו שמא יידחה ולפיכך הסתגלותו לירושלים ולעולמה היא הסתגלות על-תנאי. קיצורו של דבר: אין אתה מוצא אצל יצחק התלבטות רעיונית ועקרונית בין העולם הישן לחדש, וספק אם הוא עומד על עומק הקרע שבין השניים. קל-וחומר שאינך מוצא אצלו אפילו פעם אחת הכרעה ערכית אישית. הוא רק נסחף, כאותו קנה-קש המיטלטל על גליהים הסוערים.

ח

בלק, משעה שנכתב הכתב על עורו ונעשה גיבור מגיבורי הספר, שונה מאוד מיצחק במובן זה. את מה שנאמר על רבקה אמנו "ויתרוצצו הבנים בקרבה" (בראשית כה, כב) רש"י מפרש ואומר: "כשהיתה עוברת על פתחי תורה של שם ועבר יעקב רץ ומפרכס לצאת, עוברת על פתח עבודה זרה עשו מפרכס לצאת. דבר אחר, מתרוצצים זה עם זה ומריבים בנחלת שני עולמות". ממש כך מתרחש בנפשו של בלק.

נניח לשעלה קלה לכלב ונפנה אל הנמשל, זה שפרופ' כ"ץ קורא לו "המבוכה הדתית";¹⁴ ולעטמי מוטב לדבר על הקרע הרעיוני והאמוני, החוצה את עם ישראל מזה כמאתיים שנה ופרכוסיו מגיעים עד עצם הימים האלה, ימי הרב שך והרב פרץ.

היהדות מעולם לא היתה מונוליטית, כפי שמבקשים להציג אותה כיום שלומי אמוני ישראל. אדרבא: חלק מכריע של ספרותנו העתיקה, ובייחוד ספרות בית שני, היא פרוטוקולים של ויכוחים ופולמוסים והבדלי דעות והשקפות, לפעמים חותכים, שאומנם הסתיימו ברובם בהכרעה. אבל אף-על-פי שהסתיימו בהכרעה, לא הסתפקו אבותינו בהנחלת ההכרעה הפסוקה כמורת-דרך לדורות הבאים, אלא הותירו אחריהם את הוויכוח כולו; ללמדך שאפילו דעה שנדחתה לא פג טעמה ולא בטלה חשיבותה, שלא לדבר על הלגיטימיות שלה, בבחינת "אלה ואלה דברי אלוהים חיים".

ברם, המחלוקת שחצתה את העם היהודי החל משלהי המאה הי"ח בערך היתה כמדומה קשה ועקרונית יותר מקודמותיה. תחילתה בתנועת ההשכלה, שלא השלימה עם התנגדותה העקרונית של היהדות לרציונליזם, לערכים הומניסטיים, למדעים ואמנויות; והמשכה בנטייה הגוברת לחדול מן העמדה ההיסטורית-פסיבית המסורתית של היהדות בגלויותיה ולחזור לפעילות היסטורית שמטרתה לתקן את מצב העם היהודי, אם בארצות-מושבו ואם מחוצה להן – נטייה שהתחזקה עם כל גל נוסף של רדיפת יהודים. המשכה ושיאה בהולדת הציונות, בתכנון

השיבה לארץ ובניינה, בשיבה לפרודוקטיביזציה, בחידוש הלשון העברית והספרות העברית ובתיקוני החינוך היהודי.
מן הצד האחר של המתרס ניצבה ונדרכה היהדות המסורתית, שתגובתה לכל החידושים האלה היתה ביצור השמרנות והקפאת הקיים כמות שהוא.

חלוקה זו היא סכימטית ורחוקה מלהיות מדויקת, שכן המציאות היתה ועודנה, מורכבת הרבה יותר ומרובת-פנים. סביב קו-השבר הגדול היו וישנם לא-מעט קווי-שבר משניים: מאמינים שביקשו לפתוח גם צוהר להשכלה, משכילים שנטו להתבוללות, שומרי-אמונים שנתפסו לציונות, כופרים בדת שדגלו ברעיונות רדיקליים סוציאליסטיים ואנטי-ציוניים והרבה צירופים ובני-צירופים נוספים. גם מחלוקות ישנות ושנאות מסורתיות, כגון זו שבין חסידים לבין מתנגדים-ליטאים-פרושים, נתערבו בקלחת הרוחת הזאת, המתוארת כאן בקיצור נמרץ שאינו סגולה בדוקה לשלמות ולדיוק.

אחד מנושאי המחלוקת המעשיים והחותכים ביותר הוא עניין החינוך. שני הצדדים הבינו, כי זירת המאבק העיקרית היא נפשם של הדורות הבאים. המתקנים חתרו, ככל שידם השיגה, להקנות לנוער את הידיעות והערכים הדרושים, איש על-פי טעמו והשקפתו, לבניין העתיד הראוי. המשמרים עשו כל שלא-ל-ידם לשים חיץ בין הנוער לבין כל רוח חדשה והרחבת אעופקים.

אם בגולה היה בידם של הפלגים הניצים להיבדל זה מזה במידה רבה, לא היה הדבר קל בארץ-ישראל, בכלל, ובירושלים, בפרט. הן משום הקרבה הפיזית הן משום קטנותו של העולם הגויי (הערבי והנוצרי) הסובב, שלא היה די בו למלא את המרחק שבין הפלגים וליצור מעין חיץ, כפי שהיה בגולה. אדרבא: העולם הגויי בירושלים עוד סיבך את המצב, משום הפעילות המיסיונרית הנוצרית, שאף היא לטשה עין אל ילדי ישראל ואל דלת-העם.

לפיכך, התנהלה בירושלים "מלחמת-התרבות" בכל עוזה מאז אמצע המאה הי"ט ומוקדה העיקרי היה החינוך. שלומי אמוני ישראל נאבקו בכל תוקף נגד כל רעיון לשיפור החינוך, גם כאשר המציעים והיוזמים היו אישים וגורמים שלא נחשדו כלל בכפירה. הם נאבקו נגד תוכניתו של מונטיפיורי (1844) ונגד תוכניתה של הנדבנית עליזה הרץ מווינה, יוזמת בית-ספר "למל", נגד הברון רוטשילד, שיזם את הקמת בית-הספר לבנות על-שם בתו אוולינה ונגד בתי-הספר של החברות "כל ישראל חברים" מצרפת ו"עזרה" מגרמניה. הם נאבקו ביוזמות קטנות, כמו זו של דוב-בער שטיינהארט, וביוזמות מקיפות, כמו זו של יחיאל מיכל פינס. הם נאבקו עד היום הזה נגד חינוכם של עולים בקיבוצים, גם כשמדובר בעולים (מאתיופיה ומרוסיה) שכשירותם היהודית מפוקפקת בעיניהם ולעולם לא יקבלו אותם ללמוד במוסדותיהם-שלהם, חלילה.
הכלב בלק נבחר על-ידי עגנון לשאת בנפשו את כל עומס הקרע הזה, הן מצדו ההיסטורי-קונקרטי הן מבחינתו הערכית-המיטפיזית.

ט

הפרק שבו חושף עגנון את מלוא התפקיד הרעיוני-אליגורי שיעד לבלק הוא הפרק "מניח את יצחק וחוזר אצל בלק", הפותח את הספר הרביעי של **תמול שלשום** (עמ' 459 ואילך).

בלק עצמו, הפיזי והממשי, נעדר מפרק זה במפורש והשורות הראשונות מודיעות כי עקר את רגליו ונעלם משכונות היהודים שבירושלים. אלא דווקא אז נהפך לעניין שהכל דשים בו: "לא היה פה שלא הטיח כנגדו ולא היה עתון שלא השחיר פניו".

בעתון **חבצלת** מכנים אותו "מין ואפיקורוס", כיוון ש"הולך בגילוי ראש בזמן שאותיות לשון הקודש על עורו". **האור** (אחד מעיתוניו הרבים של אליעזר בן-יהודה, שבאותה תקופה יצא לאור בגלגולו השני), המורד בדת והמואס במחזיקיה, משבח אותו ותחילה מאותו טעם עצמו, ואולם

שנה ראשונה. ירושלים. כ"ז סבת תר"ל"א 5031 10 27 Jerusalem no. 9

כל חס וכול לטענו מהרעיונותיו של ידי האלמט בלבד ששנה מחורו לשנה תמימה או ללא שנה בשוקים כפי האדרסת למטה * מחבב אשר לא ישה תשני מהאדרסת. לא תקבל

חבצלת

מבשרת ציון

מזע; מבשר שלום ירושלים. משמיע חדשות מארץ סוריא, מודיע נעלמות מארץ מצרים. וארץ הודו. הגדובים אליו, וכל דבר החדוש להפץ ללבב ארצנו ורשי ציון -

יבוא לאור בעת ישראל ב"ק ודבריו

למען ציון לא אהזנה ולמען ירושלים לא אשקט עי יבוא בנהגה זרקה, וישועתה בלפני יבשר (שמי ט"ז)

Pour l'amour de sion Je ne me lairai Point. et Pour l'amour de Jerusalem Je ne serai point en repos. Jusqu'a ce que sa Justice sorte comme une splendeur, et que sa delivrance s'allume comme une lampe: [Esaie 62]

תוכן הענינים טעם ירושלים. ירושלים. חמה. כירזום. הישי קייאמיל פאשה יר"ה. חבטון להצביעה לאור ידד. קאכטאטעלעטע. בכל. חסן. שלם. חשונקן להביאה לשועלה אדם! - אמריקא. לין. קל קורא - קאר. חרש לנען: חיה וישועה והבנה, ויקרה עי מאי - חסלים רצון והמשלה וריו. ברבר והטליל חרד מירושלים

מותרת העיתון חבצלת.

משנה אחר-כך את טעמו ומאשימו בצביעות, כלומר: שיקר את רגליו משכונות-היהודים מאימת דברי **הבצלת**. **החירות**, המביא את דברי אלו ואלו, מוסיף ומגנה הן את **הבצלת** הן **האור** שהם שותקים כביכול בעניין זה, מפני שמקבלים שכר שתיקה מפטרוניהם.

בפתיחה זו שולטת עדיין נימה סאטירית-אירונית הקרובה ברוחה ל"פרקים של ספר המדינה", אולם מכאן ואילך נעלמת הנימה המבודחת וממדיו של עניין בלק הולכים וגדלים, הולכים ומתעצמים, הולכים ומתרחבים, עד שהם מקיפים את העולם היהודי כולו, ואולי לא אותו בלבד.

תחילה מתרחב המעגל ליפו. כשעיתוני ירושלים מגיעים לשם, מבינים הכול שבלק אינו אלא משל, והנמשל הוא אפוטרופסי החינוך שבירושלים ולימוד לשונות-לעז לילדי ישראל. עד-מהרה נסערו הרוחות ביפו ובאו על פורקן באסיפת-מחאה שהתקיימה בחצר בית-הספרים "שערי ציון" (אותו בית היה גם מקום-מושבו של מועדון "ישורון", שבו התקיימה בין השאר האסיפה שהחליטה על הקמת אחוזת-בית, היא תל-אביב). לא פחות משישים-ושלושה נואמים נשאו מדברותיהם באותה אסיפה ומה שהם עשו בעל-פה עשו פועלי ארץ-ישראל בכתב, במאמרים חריפים **בהפועל הצעיר**. על דברים אלה הגיבו חכמי ירושלים במטר של חרמות חדשים. המעגל הבא היה הגלויות שבחוץ-לארץ. גם שם הבינו "שלא נאמר כלב אלא לשבר את האוזן". עניין בלק התפרש בקצת מקומות כפולמוס על החלוקה ועל קלקוליה ובאחרים – כעניין מדיני, הרומז לאכזריותה של הממלכה העות'מנית. כשעיתוני הגולה מגיעים לארץ, מחמירים אף הם את המחלוקת בירושלים ובייחוד את הסכסוכים שבין העדות השונות – והכול משום גלגולי פרשת בלק. בסופו של דבר,

מעשה הכלב לא נצטמצם בגבולות ארץ ישראל בלבד, אלא התחיל משפיע על המדע ועל החיים ועל האמנות בארץ ובחוצה לארץ. ואף החסידות נתעשרה מפסלתו של בלק. לא נפריז אם נאמר שמעשה בלק ניכר מרוב מעשיהם של כמה בני אדם (עמ' 463).

בלק מקפל אפוא בתוך עצמו את הקונפליקט המרכזי המשסע את העם היהודי וגם את כל הקונפליקטים המשניים המשתלשלים ממנו או משתלבים אל תוכו. נפשו של הכלב הזה היתה לזירת-המאבק שבו מתגוששים לא רק השמרן והמהפכן, אלא גם האלוהי והשטני. ואולי מוטב להשתמש בשמות-תואר אחרים, כי אין עגנון שופט את הכוחות האלה, על-כל-פנים לא שיפוט חד-משמעי, ואינו מציב אחד מהם בצד האור ואת האחר – בצד החושך; אלא כמכלול ניגודים קשיחים ובלתי-מתפשרים, שגורלם גזר עליהם לנסות שוב-ושוב לשבור זה את זה, באותה נשמה שההיגיון והתכלית נאבקים בתוכה עם היצרים והטירוף. על כך נעמוד כשנסקור את מעשי בלק ומחשבותיו, שכן "מיום שגלה בלק ממאה שערים... [בעקבות מעשהו של יצחק] נכנסה בו נפש משכלת והתחיל חושב מחשבות" (עמ' 471).

בית נבולסי ביפו, משכנם הראשון של ספריית "שער ציון" ומועדון "ישורון"
(מתוך: פנחס בן-שחר, בתי תל אביב-יפו מספרים, תל-אביב תש"ן).

שלא כהוריו הרוחניים, אותם כלבים שנזכרו לעיל, בלק עצמו אינו מעורב ישירות במעשים של חרם ונידוי, ואף-על-פי-כן, כמה וכמה פעמים הוא קשור בהם בעקיפין. לפעמים "היה ממלא כרסו מן הבצק שמדביקים בו כתבים נגד השקאל"ס, ויש שהיה ממלא כרסו מן הבצק של שאר מיני כתבי פלסתר, שהיה גורר את הבצק ואוכלו" (עמ' 299).

פגישתו עם ר' פייש, המסתיימת בשיתוקו האנוש של הקנאי, מתרחשת בלילה שבו ר' פייש סובב ברחובות כדי לתלות כתבי-חרמות, "שהיה חושש לתלות ביום, שמא יקרעו המוחרמים את הכתבים, והיה עושה מעשהו בלילה, ועד שהם משכימים כבר כל העיר יודעת מי מוחרם ומי מנודה" (עמ' 310). בלק מבעית את ר' פייש, אומנם לא בזדון, וכך מסכל את הדבקתם של הכרוזים. לבסוף, הופעתו האחרונה במאה שערים מתרחשת תוך כדי דרשה של ר' גרונם יקום-פורקן שעניינה תוכחה נגד חידושי החינוך:

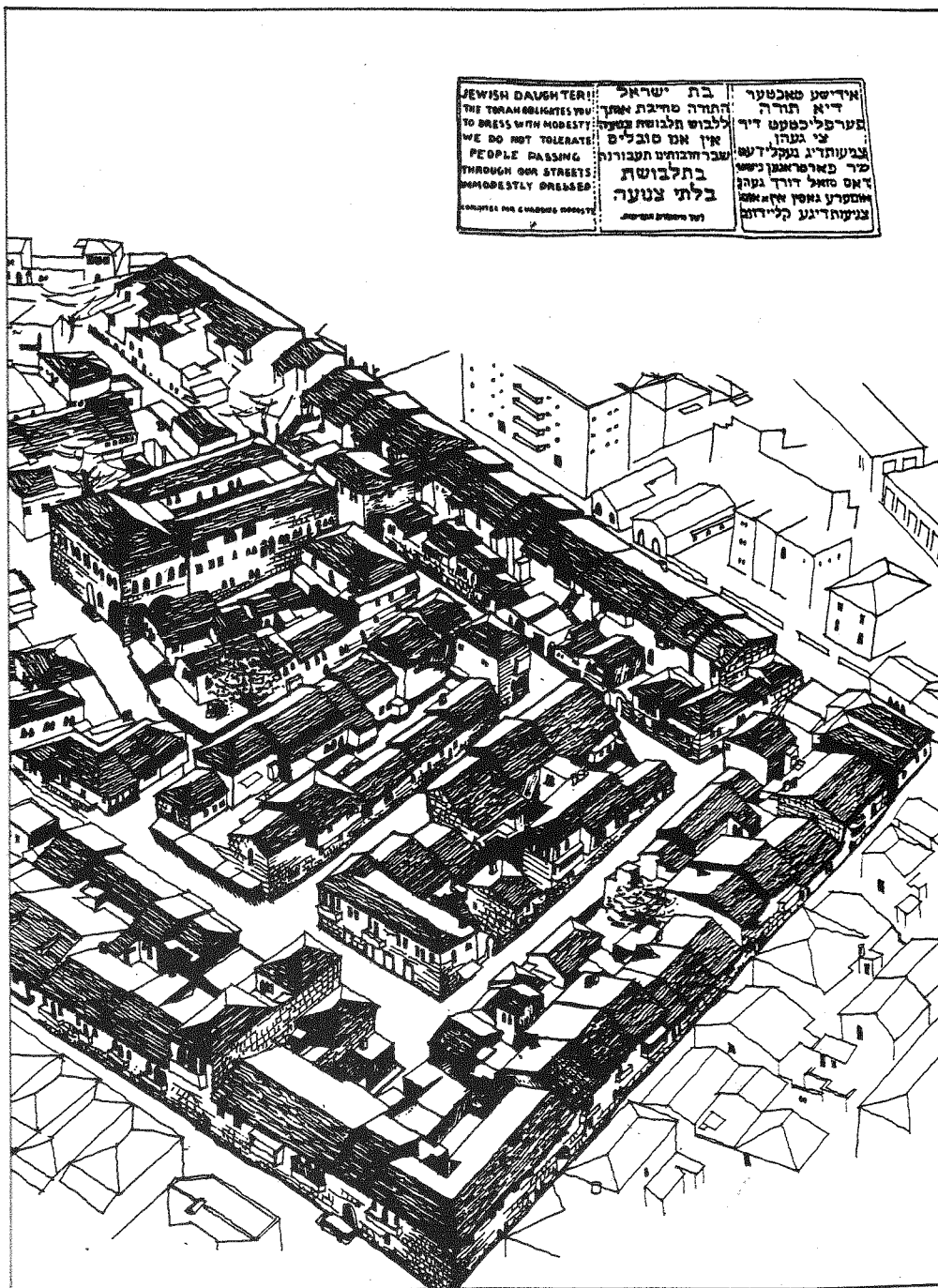
ועכשיו מורי ורבותי, מה נאמר ומה נדבר שאנו רואים את פני הדור כפני הכלב. ולא ככלב סתם אלא ככלב שוטה, ולא עוד אלא שהם גרועים מכלב שוטה, שהרי הם סבורים על עצמם שהם חכמים גדולים פילוסופים בעלי הגיון ורוצים לפרוס מצודתם על כל ישראל, כל שכן על תינוקות שלא חטאו ועושים להם שקאל"ס להעבירם על דתם רחמנא ליצלן. ואילו הכלב השוטה, מורי ורבותי, טוב מהם, שהרי הוא מכריז על עצמו שהוא שוטה, כמו שמצינו באותו כלב שירושלים נתייסרה בו שכתוב על עורו כלב משוגע, כדי להזהיר את הבריות שיברחו ממנו. הוא שאני אומר, פני הדור כפני הכלב. ולא ככלב סתם, אלא ככלב משוגע (עמ' 586-587).

האמביוולנטיות של בלק משתקפת, למשל, ביחסו של ר' גרונם יקום-פורקן. מיד לאחר שנכתב מה שנכתב על עורו, הוא מעורר תבהלה גדולה במאה שערים. אך מכיוון שלא ידע את הסיבה שעל גבו,

סבור היה הכלב שר' גרונם יקום פורקן הוא הדורש, שכל ירושלים בהולה על דרשותיו, שהוא יודע במה חוטאין ובמה צריכין לעשות תשובה. ולפי שדעתו של כלב קשה היתה באותה שעה לא אמר כמה נאות רגליהם של ישראל בשעה שרצים לשמוע תוכחות מוסר, אלא עיקם את זנבו ואמר, כמה סמויות עיניהם של ישראל שרואים ואין יודעים מה רואים. הלוא צווחן זה אפילו ברכיו אינן זעות בשעת אנחותיו. בריות בני אדם בלבד עלולים לטעות כך, כי האדם יראה לעינים (עמ' 277).

ואילו בפעם אחרת העדיף בלק להתביא את עצמו בין שולי גלימתו הארוכה של ר' גרונם בשעה שהלה עמד ודרש,

וכאן צריכים אנו לומר את שבחו של בלק, ששלט בעצמו ולא אכל מנעליו של ר' גרונם. לא מפני שאותה שעה היה שבע, ולא מפני שחש שמא יטיל ר' גרונם חרס על זנבו, אלא משום שחביב היה לו לישב במחיצתו של ר' גרונם. ברם מתוך שבחו של בלק באים אנו

שכונת מאה שערים בירושלים. למעלה מימין: שלט-אזהרה בכניסה למאה שערים (מתוך: דוד קרויאנקר, אדריכלות בירושלים).

על כרחנו לידי גנותו של בלק. מפני מה היה בלק אוהב להתאבק בעפר רגליו של ר' גרונוס, מפני תוכחתו של ישראל, שהיה שומע מפיו של ר' גרונוס, שבאותם הימים היה לבו של בלק מלא טינא על ישראל, מחמת אותו הצרות שגרמו לו, והיה מוצא קורת רוח מעלבונם (עמ' 305).

בלק הנרדף והנסקל, המוכה והנבעט, עזב סוף-סוף את משכנות ישראל ומצא את פרנסתו בשפע בין הגויים. אלא

בלק מצא מנוחה לגופו, תנחומין לנפשו לא מצא. מצטער היה על מה שנשמט מרגליו ולא שמח במה שהגיע לידיו. כל העולם כולו לא היה כדאי לו כמקום שגלה משם. בין כך ובין כך נתיישב בין האומות ונטמע בין הגויים ונתגאל בבישולי עכו"ם ונטמטם לבו ולא הבחין בין חג לחגא. אבל מומר להכעיס לא נעשה... נמשלים רשעי ישראל ככלבים. אבל רשעי ישראל פעמים חוזרים ופעמים אין חוזרים... בלק חזר מאליו, ולא עוד אלא כבר בחודש תמוז שהשפורות עדיין ישנים היה מהרהר בדעתו לחזור (עמ' 297-298).

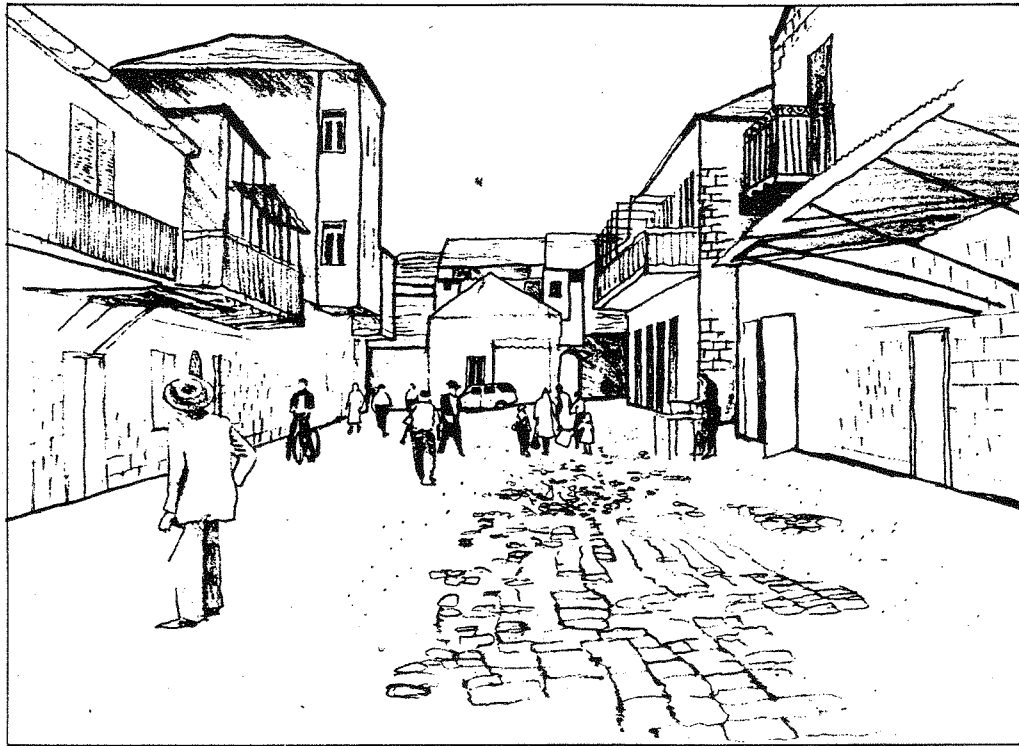
בשיחת-חלום של בלק עם "לילית אחת זקנה" היא אמרה לו: "מה טעם מבקש אתה לילך למאה שערים דווקא". ובלק השיב: "מה טעם, משום שאני מבקש חיים של טעם" (עמ' 572). ובמקום אחר מסופר, שנתאוה כל-כך לאכול מאכלות כשרים "עד שהשכיח מלבו כל פגעיו שעברו עליו... וכשלבו היה אומר לו אל תלך למאה שערים, שלא תמות, היה משיב ואומר, בין כך מיתתי מוכנה לי, מוטב שאמות במקום שנולדתי בו ואל אמות במקום עראיי" (עמ' 562).

אלא שכנגד חזרה זו בתשובה, מסירות-נפש ודבקות זו במאה שערים, אתה מוצא שאותו בלק, בזמן שהיה דר בין היהודים "היה אדוק בדעות אבותיו" (ומאמין ככל ירושלים "שאין הגשמים באים אלא בשביל תוקעי שופר"), אך "מיום שגלה בלק ממקומו נתערערה בו אמונת אבותיו" (עמ' 474). עוד רע מזה מסופר במקום אחר: "ישב לו בלק במקום שישב ועשה לו צחוק מצרותיהם של ישראל" (עמ' 303).

ולא רק לעג לצרותיהם של ישראל, אלא גם גרם להן בפועל ואף בזדון. "בלק לא היה שונא ישראל, אלא משהכיר שכשישראל דוויים וסחופים אין פגיעתם רעה שמח על צרותיהם והיה אומר, יודעות הן הצרות למי הן הראויות והן באות עליהן בשפעי" (עמ' 300). אומר ועושה:

וכשנזדמן לו יהודי היה נובח בו להבעיתו. עד היכן הגיעו הדברים, מעשה ביהודי... שלקח לו ולבני ביתו... לקרדה לשבת ופגע בו בלק ונבח בו. נבעת העני זורק את הלקרדה. ואף על פי שמטבעו מואס היה בלק בלקרדאות... אף על פי כן מישמש בה ופסלה מאכילה (עמ' 300).

כבר דיברנו במה שעולל ר' פייש, אלא שמקרה זה אינו יחיד ומובא מעשה נוסף בחרד שהיה יוצא לאסוף את ה"שמות" (דברים שנכתבו או נדפסו בלשון-הקודש וטעונים גניזה) שהאפיקורסים ימח-שם זורקים

הרחבה המרכזית במאה שערים, שבה נהג ר' בן-ציון יאדל, בן-דמותו של ר' גרונום יקום-פורקן, לשאת את דרשותיו (מתוך: אדריכלות בירושלים).

בחוץ. "ראה אותיות מוטלות באשפה והוא לא ידע שאותן האותיות הן של הכלב הידוע שכתוב על עורו כלב משוגע. כיוון שנגע בהן נינער ונבח בו. פרח נשמתו וחלה" (עמ' 495).

בתוך כל הסתירות הפנימיות שנפשו של בלק נקלעת ומתייסרת ביניהן נמתח קראופי אחד מרכזי והוא החיפוש אחר האמת, ברוח מימרתו הנודעת של בטהובן: "לשאוף, לחפש, לא למצוא ולא להיכנע". תחילה, האמת שהוא מחפש היא לכאורה קונקרטיה ומצומצמת לעניינו: "היה עומד ומתחבט לפני רגליו של המנהל [של בית-ספר כ"ח] וקורא הב הב, הב לי פירושם של דברים, הב לי את האמת לאמיתה. יצא השמש וראה את הכלב ואת הכתב שעל גבו, טען רגליו על כתפיו וברח. אמר בלק הוא יודע את האמת, הוא יודע את האמת, אבל מה אעשה שברח עמה" (עמ' 292). אלא שלסיפור זה מקדים עגנון את הדברים הבאים: "ברית כרותה לאמת שכל מבקשיה מבקשים את כל האמת כולה. כך בלק. מאחר שנתן לבו על האמת לא נסתפק במקצת וביקש לדעת את כל האמת כולה."

כיסופים נואשים אלה מתעצמים לקראת סוף הסיפור לכלל אובססיה שהשפיות שוב אינה שולטת בה:

נתגברה בו המרה השחורה וראה את עצמו יוצא מן העולם ולא תפס את האמת. הה, כמה שבועות וכמה חדשים רודף הוא אחרי האמת, וכשהוא עומד לתפסה עומדים לסלקו מן העולם... נתאנח בלק מלבו והרהר, כלי שיודע את האמת אינו מתיירא משום דבר שבעולם, אלא שהאמת כבדה ונושאה מעטים. אטה שכמי ואשא עמהם את האמת (עמ' 592).

אותה תשוקה כפייתית לאמת היא גם המביאה בסופו של דבר על יצחק את קצו המר, שכן בלק מגיע למסקנה כי הצבע הזה הוא שיכול לגלותה.

... בקשת האמת גברה על מוראו... אמר בלק מה אעשה. אם שאל אותו לא יענה לי, ואם אגביה קולי ובעט בי... אמר בלק לא אבוא עליו בנחת ולא ארים קול, אלא אני נושך בו והאמת נוטפת ומנטפת מגופו. וכבר ראה בלק כאילו האמת מנטפת מדמו של הצבע כגשמי ברכה, כבשעה שהכלב הגדול נושך ברקיע (עמ' 593).

לעומת יצחק הסתגלן והפסיבי, הנגרר להיכן שהחיים מוליכים אותו ולהיכן שאהבתו מוליכה אותו, בנפשו של בלק משתוללים אפוא כוחות אימתניים וסותרים שאין לו שליטה עליהם, והתנגשותם העזה מכוחו סופה להביא עליו טירוף וכיליון על עצמו ועל יצחק גם יחד.

אין עגנון משים עצמו שופטם של הכוחות הללו, כשם שאינו מתייצב לימינו של אחד הצדדים הנאבקים על במת ההיסטוריה היהודית. הוא מאבחן את חולשותיהן ורפיפותן של שתי העמדות ואף-על-פי שאת עצמו בנעוריו ("חמדת") הוא מתאר כבדרך-אגב כבשר מבשרו של היישוב היהודי הצינוני החדש של יפו, מכל-מקום ניכר בו שרגשית לבו הולך אחר היישוב הישן בירושלים. אלא שנטיית-לב זו אין לבלבלה עם הזדהות או צידוק. אדרבא: נראה לי כי בעקיפין עגנון חוזה חזות קשה לשמרנות ולקיפאון של החרדיות הירושלמית. אם אינני טועה, הרמז לכך מצוי בתיאורי הבצורת הקשה של ירושלים החוזרים שוב-שוב בעת פרשת בלק (למשל: בעמ' 488, 557 ו-559 ובתוכחתו האחרונה של ר' גרונום, עמ' 585). אומנם, אם נקבע את זמנה של פרשת בלק לשנת 1912¹⁵, הרי תיאורים אלה שייכים לריאליה; שכן אותה שנה היתה שנת-בצורת קשה ומחסור גדול במים. אלא כאן – דומני – היא יוצאת מכלל פשוטה והופכת למעין ביטוי של עקרותו של היישוב הישן, שמרוב קנאות לשימור הישן והקיים איבד כל כוח יצירה והפריה. אין אנו מוצאים בתמול שלשום כל מעשה של יצירתיות – לא חומרית, לא כלכלית וגם לא רוחנית – אפילו לא בתחומים המסורתיים כמו ההלכה או הפיוט; רק צחיחות של שמרנות ובהלה להחניק של נבט ירוק ורך ובייחוד בתחום החינוך.

עמדתו של עגנון בעניין זה היא העמדה של הטרגיקן¹⁷ היודע שקצרה ידו לא רק מלהושיע אלא גם מלפסוק הלכה, וכל שנותר לו הוא להתבונן במאבק ובקורבנותיו, להפנים ולתעד. עמדתו באה אולי על ביטוייה במשל הבא:

דור שריקן עצמו ממעשי אבותיו ולא זכה לעשות מעשים מבקש ריה מעשים ואפילו ריחם נמר... דור זה שחיים חדשים לא חידש ומן הישן נתרחק, כיון שרואה עצמו ערום נוטל בגד שנשתייר לו מאבותיו ומתכסה בו. והוא אינו יודע שכל זמן שהבגד היה בידי אבותיו היו משמרים אותו מן העש ומן האבק והיה כל יום כחדש והיה מחמם בצנה ומציל מן השרב. ואילו הבנים לא שמרו עליו מן העש ולא נייערו אותו מן האבק. לא די שאינו מחמם אלא מעלה אבק (עמ' 560).

הווה אומר: הדור החדש עירום ועריה, והבגד הישן אכול עש ואבק. על כך שעגנון ייחל לאפשרות של ריפוי הקרע ויצירת סינתזת חדשה בעם ישראל, אנו למדים מאפילוג שכתב **לתמול שלשום** ולא כלל אותו בנוסח המוגמר של הספר.¹⁶

אפילוג זה, הנפתח במלים "כדי לסיים בנחמה...", מספר כי לאחר פטירתו של יצחק ילדה לו שפרה אלמנתו בת וקראה את שמה יהודית. "אחר המלחמה" כותב עגנון "נשתנו קצת דעותיהן של ישראל", ומדובר כאן על-פי ההקשר בדעותיהם של חרדים. הללו החלו לעלות לארץ ולהקים יישובים חקלאיים וגם יהודית מצאה את מקומה באחד היישובים האלה. שם פגשה את גדעון, בנה של סוניה צוירינג, אהובתו הראשונה של יצחק ביפו, והשניים נקשרו זה בזו בקשרי אהבה.

ברור וגלוי, כי אפילוג זה הוא ביטוי למשאת-נפשו של עגנון לבניין גשר חדש על-פני התהום ולהתמזגות שני חלקי העם לכלל אחדות מחודשת, המשלבת את אמונת-הדורות הישנה עם החיוניות וההתחדשות, בבחינת סינתזת חדשה ומימושה של אחדות-הניגודים הקבלית באחרית-הימים. אבל השמטתו של האפילוג מן הנוסח הנדפס של הספר מעידה, כי עגנון הבחין שמשאלת-לב זו אינה עולה בקנה אחד לא עם המציאות ולא עם האמת האמנותית. לא נמצאה תרופה לקרע הזה, והריהו כפצע פתוח ושותת דם.

אף כי עברו שמונים שנה מאז האירועים המסופרים **בתמול שלשום** וכשישים שנה מאז החלה כתיבתו, ואף שהרבה נעשה והרבה נשתנה מאז, **תמול שלשום** הוא ספר אקטואלי ביותר.

עדיין בלק סובב ונובח בחוצות ירושלים, עדיין הוא מבקש את האמת ועדיין אינו מוצא מנוח לנפשו הקרועה כשהטירוף עלול לפרוץ בכל רגע.

האפילוג המושמט מתמול שלשום

כדי לסיים בנחמה חוזר אני על מקצת מן הדברים שכבר סיפרתי, שמתוכם נמצינו למדים שאף יצחק זכה, אם לא בגופו הרי בנשמתו. לא יצאה שנת אבלו של יצחק עד שילדה שפרה אשתו בת, שקראה את שמה יהודית, על שם אמו של יצחק וזכתה בת זו בגדולתה לקיים את שביקש אביה לעשות. אתה מוצא, אחר המלחמה נשתנו קצת דעותיהן של ישראל וראו שאין פליטה לישראל אלא בארץ ישראל. התחילו עולים ובאים ועושים יישובים חדשים. ולא אנשי חוצה לארץ בלבד אלא אף כמה מגידולי ארץ ישראל נתנו דעתם על עבודת האדמה. ולא אנשים בלבד אלא אף בנותיהם. בין הבנות הללו אתה מוצא את יהודית בתו של יצחק בתה של שפרה.

ועכשיו נחזור על שאר דברים שמצאו את יהודית. באותה הקבוצה שעשתה יהודית נמצא עלם חמודות גדעון בנו של ירקוני בנה של סוניה, ראו זה את זה ונתחבבו זה על זה. פעם אחת באה סוניה לבקר את בנה, ראתה את יהודית. ועדיין לא ידעה סוניה שגדעון משוך אחר יהודית וכשהיתה סוניה רואה את יהודית היתה תמיהה על עצמה. יודעת היתה שלא ראתה אותה עד שבאה לקבוצה ואף על פי כן דומה עליה שהיא יודעת ומכירה ויותר שהיתה מבטת בה יותר לבה נמשך אחריה.

בלילה שכבה לה סוניה על מטתה וזכרה דברים שזה שנים הרבה לא זכרה אותם, משום שטרודה סוניה בשדה ובגינה ובלול ובביתה וכשהיא שוכבת לישון נופלת עליה שינה ובקושי מספקת לחשוב על דברים שמתבקשים לעשות למחר. עכשיו שפרקה ממנה עול בית ושדה דעתה פנויה קצת לדברים שאינם מן העבודה. נזכרה בימים ראשונים כשהיתה דרה ביפו, ומדבר לדבר נזכרה באותו גליצאי באותו יצחק קומר חברו של ידידה רבינוביץ, כמה רחוקים הם אותם ימים, הן בזמן והן מלבה. לא הספיקה סוניה לתת דעתה מה זה נזכרה בהם עד שנפלה עליה שינה ונתנמנמה.

נפלו דברים לתוך לבה שרחוקים הם מלבה מאד יותר מן הדברים שהגתה בהם בהקיץ קודם שנתה. אם אנו מצרפים אותם בקרוב כך הם. בורא כל הנשמות קצב לכל נשמה ונשמה מתת אהבתה. יש נשמות שזכות למנת האהבה שנקצבה לה בזמן שהיא קיימת בגוף ויש נשמות שזכות אחר שנתפרדה הנשמה מן הגוף, שהבנים והבנות מקבלים מה שלא קיבלו הם בחיי הגוף.

הערות

- (1) ש"י עגנון וש"י שוקן, **חילופי אגרות** (תרע"ו-תש"ט), תל-אביב 1991, עמ' 272.
- (2) תיאור מפורט של גלגולי הנוסח מצוי ב"תמול שלשום – התהוות המבנה ואחדותו" לשרה הגר, בתוך: **ש"י עגנון – מחקרים ותעודות**, ירושלים תשל"ח; ושם גם תיאור של הביקורת שעסקה בעניין זה וכן "התנצלות המחבר" של עגנון מכתב-היד, עמ' 154 ואילך.
- (3) במאמרו "עגנון מול המבוכה הדתית" בתוך: **לעגנון שי**, ירושלים תשי"ט, עמ' 171.
- (4) הרבי מבריסק, ר' יהושע יהודה לייב דיסקין, עלה לארץ בשנת 1877, עם רעייתו סוניה, "הרבנית מבריסק", והשתקע בעיר העתיקה. הוא, ויותר ממנו אשתו, נודעו כראשי הקנאים בירושלים של שנות השמונים, והרבה מהחרמות בירושלים של אז אורגנו ביוזמתם ובהשראתם. א"ר מלאכי ב"החרם בדורות האחרונים" (בספרו, **פרקים בתולדות היישוב הישן**, תל-אביב תשל"א, עמ' 292) מזהה את מארגני תהלוכת החרם נגד דב שטיינהארט, שיתואר להלן כקנאי כולל הונגריה. כולל זה נוסד בראשית שנות השישים על-ידי תלמידיו של ר' משה סופר "החת"ם סופר", שייחס חשיבות מרובה ליישוב הארץ ועודד את תלמידיו לעלות, גם אם הוא עצמו לא עלה. כולל זה מנה ב-1880 440 חברים ונחשב לאחד המבוססים שבין כוללי ה"חלוקה". לרב דיסקין ולאשתו היתה השפעה ניכרת על אנשיו בכל הנוגע למעשים של קנאות. הרבי והרבנית מבריסק לחמו בייחוד נגד כל חידוש בחינוך ונמנו עם ראשי הלוחמים בבית-הספר "כל ישראל חברים", ואחר-כך – ביחיאל מיכל פינס. עם מותה של הרבנית מבריסק פרסם אליעזר בן-יהודה **בהשקפה** (ל' תשרי, א' תתל"ה לחורבן, 19.10.1906) רשימה לדמותה של אשה זו, שבה סיפר על השמועות אודות יופיה, גנדרנותה בימי נעוריה בוילנה, התחרדותה מאז נישאה לרב וכן השפעתה עליו: "במקום שעמדה בעלת תשובה זו לא יכול הצדיק הגמור לעמוד ופתאום נהפך הרב יהושע לייב דיסקין לאיש אחר: במקום גאון שרוי בדי אמותיה של ההלכה נהיה לרב לוחם והכל מסכימים, כי כל מה שעשה הרב מבריסק בירושלים הכל היה בעטיה של הרבנית".
- (5) יהושע ב"ר דוד יעלין, **זכרונות לבן-ירושלים תקצ"ד-תרע"ח**, ירושלים תרפ"ד; ובמהדורת צילום בהוצאת אריאל 1991, עמ' 135.
- (6) **חבצלת**, שנה עשירית, גליונות 27-33, 1880.
- (7) מקצת קורותיו מובאות פה על-פי המסופר בספרו של דב שידורסקי, **ספרייה וספר בארץ ישראל בשלהי התקופה העות'מאנית**, הוצאת י"ל מאגנס, ירושלים תש"ן; וממקור זה מצוטטים גם קטעים מעיתוני התקופה בעניינו, עמ' 128 ואילך.
- (8) מזכרונותיו של אפרים כהן-ריס, שחלקים מהם מובאים בספרו של אברהם יערי, **זכרונות ארץ ישראל**, חלק ראשון, גבעתיים-רמת-גן 1974, עמ' 229.
- (9) **סנהדרין קה**, ע"א.
- (10) **סנהדרין קה**, ע"ב, וכן נזיר כג, ע"ב.
- (11) בספרו **חיבים במקרא וזכאים בתלמוד ובמדרשים**, לונדון התש"ט.
- (12) "על תמול שלשום", תחילה בגזית, שנה י, ז-ח', ואחר כך ב**פשר עגנון**, גבעתיים-רמת-גן, תשכ"ח 1968, עמ' 62 ואילך.
- (13) ראה לעיל, הערה 3.
- (14) ראה לעיל, הערה 3.
- (15) מה שמתאים בערך לנאמר במכתבו אל ש"י שוקן (ראה לעיל, הערה 1): "מעשה מלפני עשרים שנה".
- (16) האפילוג המושמט פורסם על-ידי גרשון שקד מכתב-ידו של עגנון ב**מאזנים**, כרך לב, ג (תשל"א), יחד עם הערותיו בכותרת "חלקת השדה הנטושה". אפילוג זה חוזר ומתפרסם כאן כנספח (ראה להלן) ברשותה האדיבה של גב' אמונה ירון.